De Joodse gemeenschap in de stad Groningen in de achttiende eeuw.

Bij een gelegenheid als deze hoort men te zeggen dat men zeer vereerd is om vanmiddag voor uw vereniging te mogen spreken. Ik wil daarop geen uitzondering maken. Het is me werkelijk een genoegen om op deze historische plaats een causerie te mogen houden over de Joodse gemeenschap in de achttiende eeuw.
Uit de convocatie heb ik kunnen opmaken dat u zopas een rondwandeling hebt gemaakt door wat volgens het programma de 'Joodse Buurt' wordt genoemd. Ik vermoed dat alleen ouderen deze buurt, ruweg tussen Vismarkt/A-kerkof en Zuiderdiep gelegen, nog als zodanig kennen. Voor de jongere generatie is het meer een buurt van winkeltjes met hebbedingetjes, die in bladen als Viva en allerlei Glossymagazines worden aangeprezen als zijnde een bezoek aan Groningen waard. Dat deze buurt ooit ook middelpunt van Joods leven in Groningen was, krijgt men zelden te lezen.

Maar goed, ondanks alle veranderingen tussen nu en pakweg tweehonderdvijftif jaar geleden, zijn er nog raakpunten aanwezig met dat verleden. Op uw wandeling zonet hebt u daar kennis van kunnen nemen. En ook dit gebouw, dat staat op de plek van een van de eerste synagoges in Groningen, is een tastbare herinnering aan dat verleden. Maar ook in abstracte zin zijn er overeenkomsten met de tijd dat deze buurt het hart van de Joodse gemeenschap vormde. Overigens wil ik hier direct aan toevoegen, zonder dat de Joden ooit de meerderheid van deze wijk uitmaakten. Want dat wordt wel eens vergeten: ondanks het onmiskenbare Joodse stempel dat de buurt droeg, maakten de niet-Joden -met uitzondering van enkele stegen- er de meerderheid van de bevolking uit.
Als ik het heb over overeenkomsten in abstracte zin tussen vroeger en nu, doel ik op kenmerken van marginaliteit. Want behalve de aangeprezen winkeltjes telt deze buurt ook ondernemers van een andere signatuur. Ik doel hierbij op verhuurders van kamertjes, prostituees en de meelopers die dit soort bezigheden nu eenmaal onvermijdelijk met zich meebrengt en de in Nederland onvermijdelijke koffieshops. In deze zin, opgevat als een overeenkomst tussen mensen die in de marge van de maatschappij leven, is deze buurt weinig veranderd. Immers, ook en vooral in de tijd

dat de eerste Joden zich hier vestigde, het begin van de achttiende eeuw, vormden de Joden een groep aan de rand, in de marge dus, van de toenmalig samenleving. Niet alleen religieus, maar ook en vooral in maatschappelijke zin stonden zij destijds aan de rand van de samenleving. En om dan ook maar direct een verschil tussen toen en nu te noemen: het was de officiële politiek van de stadsbestuurders van destijds om hen daar te houden. Dat wil niet zeggen dat er daarom geen beweging in hun positie valt waar te nemen in de periode tot 1796, toen de burgerlijke gelijkstelling van de joden met de overige burgers van dit land ook in deze stad werd afgekondigd.
En hierbij kom ik aan het eigenlijke onderwerp van vanmiddag. In hoeverre vallen er momenten aan te wijzen in de geschiedenis van de Joden in deze stad, die duiden op een beweging weg van de marge en die getuigen van een voorzichtige integratie in de toenmalige stedelijke samenleving.
Onlangs las ik in een ingezonden brief in de Volkskrant. Hierin werd het probleem aangaande de integratie van de Marokkaanse gemeenschap in de Nederlandse samenleving aan de orde gesteld. De schrijver van de brief was van mening dat zo'n integratie gewenst was en dat die alleen bereikt kon worden vanuit een positie van sterkte. Hij bedoelde hiermee dat de Marokkaanse gemeenschap eerst moest zorgen voor een sterke interne cohesie en pas vanuit die positie moest werken aan verdergaande integratie, die volgens de briefschrijver dan makkelijker zou zijn te realiseren.
Deze brief bracht mij op het idee, want ik wilde niet mijn boek over het reilen en zeilen van de Joodse gemeenschap in het achttiende eeuwse Groningen voordragen, om te kijken in hoeverre een dergelijk gezichtspunt van toepassing kan zijn op andere minderheidsgroepen in andere tijden. Het sleutelwoord hierbij is dan interne integratie. Dit begrip houdt het streven in van, in ons geval, een groep Joden om een zo breed mogelijk religieus en maatschappelijk Joods leven te ontplooien. Overigens is een dergelijke onderzoeksopzet niet nieuw. Hij is afkomstig van de Britse sociaal-antropoloog Evens-Pritchard, die dit model al in 1951 in zijn boek *Social Anthropology* introduceerde. En de antropoloog Hage heeft deze onderzoeksopzet gebruikt bij een studie naar de Joodse gemeenschap van Veendam-Wildervank.
Het probleem dat zich hierbij voordoet is het gebrek aan bronnen. Hoe kunnen we hopen een antwoord op deze vraag te geven als bij het zo schrijnend gebrek aan

bronnen? Toch zijn er wel perspectieven. Ik stel voor dat we daarbij kijken naar de stichting van een Joodse gemeente en de mate waarin daarin allerlei specialisaties in functies en verenigingen optreden.
De gedachte hierachter is dat op een bepaald moment de groep zo groot is, dat het stichten van een Joodse gemeente onderlinge solidariteit en vooral een wil tot samenwerking vereist. Wanneer die wil aanwezig is en een Joodse gemeente is gesticht, doet zich meestal als vanzelf de volgende stap voor. Begraafplaats, synagoge, ritueel bad, verenigingen, school en armenverzorging, om maar eens wat te noemen, worden noodzakelijke voorwaarden om zich binnen de woonplaats senang, of moet ik zeggen kosjer, te voelen. In de mate waarin dergelijke zaken aanwezig zijn en het tempo waarin ze overgaan van privé naar gemeenschappelijk bezit, kan een meer of mindere mate van interne integratie worden afgeleid. Immers, vaak zijn het de eerste Joodse bewoners van een stad of dorp die alle of sommige van genoemde voorzieningen in privé-bezit hebben en is er nog geen sprake van wil tot samenwerking. Integendeel: vaak is dat een bron van conflicten.
In Groningen was het niet anders. Na een korte periode aan het eind van de zeventiende eeuw, vestigden de eerste Joden zich in Groningen rond 1730. Een belangrijke naam in dit verband is die van Mozes Goldsmid. Deze in Hamburg geboren en in Amsterdam gehuwde telg uit een illuster Joods geslacht, met de familienaam Kassel en verwant met Gluckel von Hamel, pachtte in 1731 de stedelijke bank van lening. In de pachtovereenkomst bedong hij dat binnen de stad Groningen de Joodse godsdienst vrij mocht worden uitgeoefend en dat het benodigde personeel zich vrij in Groningen mocht vestigen. Deze pachtovereenkomst opende de deur voor andere Joden om zich in deze stad te vestigen. We zien dat duidelijk aan de toename van het aantal Joden. Rond 1732 hadden zo'n tien Joodse families, naar schatting ongeveer vijftig personen, toestemming gekregen zich in de stad te vestigen. Rond 1754 was hun aantal toegenomen tot een getal tussen de 180 en 200 personen.
Naar analogie van in ieder geval de Joodse gemeenten in Noord-Nederland, was de synagoge en het daarbij behorende het persoonlijk eigendom van Mozes Goldsmid. Hij stichtte in zijn pand in de Poelestraat een synagoge. Ook zorgde hij voor een rabbijn, die tevens zijn schoonzoon was: namelijk de eveneens uit Hamburg afkomstige Izaak Jozefs Cohen. Eigenlijk was deze rabbijn, samen met de eveneens in Hamburg geboren

Israel Abrahams Lazarus, die tevens de Groninger stamvader van de schilder Jozef Israels was, de bepalende figuur binnen de Joodse gemeenschap. Niet alleen als rabbijn maar ook en vooral als bestuurder. Het feit dat de verwanten van Goldsmid zo'n sterk stempel op de Joodse gemeenschap drukten, zorgde voor talloze conflicten. Naarmate het aantal Joden toenam werden deze conflicten talrijker en werd de noodzaak om over te gaan tot een vorm van organisatie dwingender. In 1744 word er voor het eerst (later zouden nog meerdere volgen) door de vooraanstaande leden van de Joodse gemeenschap een reglement opgesteld, die de onderlinge verhoudingen binnen de Joodse gemeenschap regelen.

Dit reglement markeert duidelijk de overgang van een tot dan toe verzameling losse individuen tot een gemeenschap van Joden met door hen zelf opgelegde rechten en plichten. Met andere woorden: dit reglement stond aan het begin van het proces van interne integratie en versterkte de cohesie van de Joodse gemeenschap in Groningen. Alle leden waren nu feitelijk medeverantwoordelijk voor het goed functioneren van de Joodse Gemeente. Dat proces van privé naar een meer publieke opvatting van de Joodse Gemeente is letterlijk zichtbaar in de stukken: vanaf nu communiceren niet meer individuele leden van de Joodse gemeenschap met de overheid over gemeenschappelijke belangen, maar zijn het naar het spraakgebruik van die tijd de 'diakenen van de joodse kerk'. Om aan te sluiten bij hetgeen ik eerder zei: we constateren hier dus voor het eerst een verregaande wil tot samenwerking.

Ook op andere terreinen is dat zichtbaar: in 1746 wordt de begraafplaats gesticht en in 1754 krijgt de Joodse gemeenschap de beschikking over een eigen synagoge. Langzamerhand zien we ook op andere terreinen een versterking van de interne organisatie: de gemeenschap krijgt de beschikking over bijvoorbeeld een betaalde rabbijn, sjammes, sjochet, chazzan en schrijver. Aanvankelijk verenigd vaak een persoon deze functies in zich, maar in de loop der tijd treed hier specialisatie op en worden voor de genoemde functies door de gemeenschap verschillende personen aangesteld. Ook het aantal verenigingen neemt toe: zijn het aanvankelijk nog *hevroth* die zich in de eerste plaats richtten op het bijstaan van armen en het begraven van de doden, en die tevens de mogelijkheid boden voor gemeenschappelijke studie, later vinden we aparte verenigingen voor het ondersteunen van armen, het begraven van

de doden, het onderhoud van de synagoge en de aankleding ervan, de bestudering van de Tora en het bevorderen van onderwijs aan de kinderen.

Het hoeft nauwelijks betoog dat dit hele scala aan verenigingen en andere instituties van groot belang waren voor de interne cohesie van de Joodse gemeenschap in de stad Groningen. De Joden die hier woonden maakten weliswaar deel uit van het grotere geheel van de diaspora, maar er kwam toch ook een proces op gang dat men zich Joodse Groninger ging voelen. Dat deze interne samenhang belangrijk was, wordt wel eens vergeten. Geschiedkundigen hebben in hun werk vaak weinig oog voor de verschillen binnen een Joodse gemeenschap. Terwijl die toch vaak een verzameling van individuen was uit alle windstreken. In Groningen kon men in de achttiende eeuw Joden aantreffen afkomstig uit alle delen van de Republiek, uit nabijgelegen en verderweg gelegen delen van het huidige Duitsland, uit Polen, Rusland, Tsechië, Hongarij en het voormalig Joego-Slavië. En allemaal hadden ze hun eigen gebruiken. En allemaal vonden ze dat hun eigen gebruiken te prefereren waren boven die van de anderen. Om binnen zo'n heterogene groep een of andere vorm van eenheid tot stand te brengen was een prestatie van formaat.

Overzien we nu het geschetste beeld. We zien voor ons een Joodse gemeenschap met een sterke interne samenhang. De leden ervan voelen zich zelfbewuste Joodse Groningers, die trots zijn op hun stad en hun gemeente. Dit proces van interne cohesie bereikte zo rond 1770 zijn hoogtepunt.

Dan wordt het nu tijd om ons af te vragen in hoeverre dit proces van interne samenhang bijdroeg aan een beweging weg van de marge naar een meer geïntigreerde positie binnen de toenamalige stedelijke samenleving.

Hiervoor heb ik al opgemerkt dat de officiële politiek van de vroede vaderen van deze stad gericht was op marginalisering. Maar ook dit was geen onwrikbaar standpunt. Ook hierin zijn momenten aan te wijzen, die duiden op beweging weg van de marge. Belangrijk hierin was het reglement van 1744. Toen onderhandelden namens de Joden geen individuen meer met het stadsbestuur, maar vertegenwoordigers of bestuurders van de Joodse gemeenschap. Bestuurders die hun best deden om hun onderdanen, als ik het voor het gemak zo mag uitdrukken, enige disciplinering bij te brengen. Dit ontging het stadsbestuur natuurlijk niet. Het gevolg hiervan was een toenemende acceptatie van de Joden door het stadsbestuur. Deze toegenomen acceptatie vond zijn

hoogtepunt in de opening van de nieuwe synagoge in 1756. Deze geschiedde in aanwezigheid van het voltallige stadsbestuur.
Een vriendelijker houding van het stadsbestuur spreekt ook uit de openstelling voor Joden van eerst nog het koopliedengilde, later gevolgd door de andere gildes.
Een hoogtepunt in deze ontwikkeling, hoewel niet iedereen dat zo ziet, is het door de stad in samenwerking met het bestuur van de Joodse gemeente opgestelde reglement van 1776. Dit reglement was een gevolg van de desastreuze financiële situatie waarin de Joodse gemeente verkeerde. Deels was dat een gevolg van de economische crises van de zestiger en zeventiger jaren van de achttiende eeuw, waardoor er een sterke verarming optrad onder de rijkere leden van de gemeenschap. Deels was dat een gevolg van wanbestuur door de *parnassim* van de gemeente. De stadsbestuurders, die dit niet hadden hoeven te doen, namen toen hun verantwoordelijk als ware vaders van een deel van hun burgers, zij het dan misschien niet hun meest geliefde burgers. Zij kondigde een nieuw reglement voor de Joodse gemeente af. De navolging van de bepalingen in dit reglement leidde al spoedig tot een herstel van de financiële situatie. En om ook in de toekomst greep te houden op dergelijke ontwikkelingen, dienden de *parnassim* jaarlijks rekening en verantwoording af te leggen over het door hun gevoerde beleid.
Het loont de moeite kort stil te staan bij dit reglement. Eerdere schrijvers, waaronder de onvolprezen Mendels en in navolging van hem anderen, beoordelen dit reglement als een uiting van discriminatie. Dat oordeel is voornamelijk gestoeld op twee bepalingen over de aanwezigheid van het aantal Joden en christenen op elkaars bruiloft. Zelf zie ik het reglement eerder als bevoogding in de positieve zin van het woord. Nadat was gebleken dat de Joodse gemeenschap in verval dreigde te raken, nam het stadsbestuur haar verantwoordelijkheid om de situatie te keren. Tekend hiervoor is ook dat zij dan niet meer spreken over **de Joodse gemeente** maar over **onze** Joodse gemeente; iets wat ze twee jaar eerder al deden in een plakkaat dat de vestiging van joden moest regelen. Met dit woordgebruik gaf zij naar mijn mening aan, dat de Joodse gemeenschap wel degelijk een van de samenstellende delen vormde van de stad Groningen.
Overigens, verglijkt men het reglement van 1776 met die voor de Waalse of Lutherse gemeenten, dan is er inhoudelijk nauwelijks verschil.

Dat er in de stad Groningen voor 1796 sprake was van een toenemende integratie, valt ook uit andere punten op te maken. Bij de veelvuldig voorkomende Dank- en bededagen, voorgeschreven door het stadsbestuur, wordt ook de Joodse Gemeente betrokken. Verder werd de schutterij opengesteld voor Joden; moest in de jaren tachtig van de achttiende eeuw de rabbijn een eed afleggen op de constitutie van de stad; en werd met betrekking tot vrijstelling van belastingen de armenzorg van de Joodse gemeente gelijkgesteld met die van de protestanten.
Al deze ontwikkelingen duiden op een verregaande mate van integratie van de Joden in de stedelijke samenleving. Toegegeven, van een volledige gelijkstelling, zoals die in 1796 werd afgekondigd, was men nog ver verwijderd. Maar dat was een politieke daad, waarvan men de gevolgen voor een verderegaande integratie moeilijk kan onderschatten, echter: meer dan een stap in een proces was ook dat niet.
We begonnen deze causerie met ons de vraag te stellen in hoeverre er momenten zijn aan te tonen, die wijzen op een beweging van de Joden weg van de marge. In het verloop van dit verhaal hoop ik u te hebben laten zien, dat er van deze momenten waren. Daarnaast probeerde ik aan te knopen bij een briefschrijver, die van mening was dat minderheden pas vanuit een sterke interne samenhang succesvol kunnen streven naar integratie. Ik hoop dat ik heb kunnen laten zien, dat de Joodse gemeenschap van Groningen van destijds een steeds toenemende cohesie vertoonde. En dat er tussen de mate van cohesie en de mate van integratie een niet te negeren samenhang bestond.
En in zover zou de bestudering van de positie van minderheden in het verleden wel eens relevant kunnen blijken te zijn, voor de problemen van minderheden nu.

Ik dank u voor uw aandacht.